

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů

DOKOŘÁN

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

**Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů**

DOKOŘÁN

*Věnováno mým kavkazským a balkánským hostitelům a hostitelkám.
Lidem, kteří mě, ač sami měli svých válečných starostí plnou hlavu,
vzali k sobě domů, hostili mě a vyprávěli a vyprávěli...*

Radan Haluzík
PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY
Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů

Tato publikace vznikla v rámci řešení Výzkumného záměru FHS UK:
Antropologie komunikace a lidské adaptace (MSM 0021620843).

Na vydání přispělo rovněž Centrum pro teoretická studia,
společné pracoviště Univerzity Karlovy v Praze a Akademie věd České republiky.

Copyright © Radan Haluzík, 2018
Photos © autor a archiv autora, 2018

Vydání druhé (první elektronické).
Odpovědný redaktor Marek Pečenka.
Jazyková redakce Tereza Vlková, Tereza Kodlová.
Recenzovali prof. PhDr. Josef Kandert, CSc., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.
Obálka, grafická úprava, sazba a konverze do elektronické verze Martin Radimecký.
Vydalo v roce 2018 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,
Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz,
jako svou 958. publikaci (288. elektronická).

ISBN 978-80-7363-896-2

Obsah

PROLOG

Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů... 7

KAPITOLA 1

Proč jdou chlapi do války? 13

KAPITOLA 2

Války entuziastických dobrovolníků 29

KAPITOLA 3

Motivace aktérů v postmoderních válkách 37

KAPITOLA 4

Extatický aktér, čas extáze 49

KAPITOLA 5

Jak studovat revoluční a (před)válečnou mobilizaci 69

KAPITOLA 6

Továrna a Muzeum komunistické modernity 87

KAPITOLA 7

Atmosféra nového klimatu 80. let 119

KAPITOLA 8

Muzeum vstupuje do hry 139

KAPITOLA 9

Atmosféra „varu před výbuchem“ 173

KAPITOLA 10

Národ vyšel do ulic! 185

KAPITOLA 11

Co se to s námi v tom spektaklu děje? 213

KAPITOLA 12

„Bylo to jako branná hra...“ 239

KAPITOLA 13

Pocit, že to „běží tak nějak samo“ 261

KAPITOLA 14

Pocity smyslu uprostřed „dramatu dějin“ 291

KAPITOLA 15

„Být jako oni!“ 307

KAPITOLA 16

„Stát se legendou!“ 319

KAPITOLA 17

Mimetismus „hraní na vojáky“ 353

KAPITOLA 18

„Musíme se probudit a obrodit!“ 375

POZNÁMKY 416

ABSTRACT 441

CITOVANÁ ODBORNÁ LITERATURA 442

JMENNÝ REJSTŘÍK 453

BAREVNÉ PŘÍLOHY 456

(foto autor)

Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů...

„... Nikdy jsem ale neviděla, aby vrah (navíc masový - vykonavatel etnického čištění, souzený haagským tribunálem, pozn. aut.) měl tak přesvědčivě naivní, klukovskou tvář, a musím přiznat, že mě to dokonale překvapilo.

Goran Jelisić se narodil v roce 1968, takže je stejně starý jako moje dcera. Patří oba ke stejné generaci. Mohli klidně chodit do stejné školy. Mohli se kamarádit. Dovedu si ho představit, jak o zimním odpoledni vylévá s hrnkem čaje u nás v kuchyni, sklání se nad učebnicí a moje dcera mu vysvětluje, co to po nich chtějí za domácí úkol z dějepisu. (...) Dovedu si představit, jak ti dva jdou spolu do kina nebo na diskotéku. Nic bych nenamítala; má tak milý obličej. Moji kuchyní prošlo hodně takových mladíků, jako je on, zmatených, bez zvláštního zájmu o školu, ale docela vychovaných a sympatických.“

SLAVENKA DRAKULIĆOVÁ (2006, 64) O SRBSKÉM VÁLEČNÉM ZLOČINCI PŘED HAAGSKÝM TRIBUNÁLEM

Žijeme v době, kdy nám vzdálené ulice, bojiště i televizní obrazovky ožívají spektakulárními pochody, střelbou i přímo masakry podivně vyhlížejících chláčků s puškami. Separatistické etnické konflikty po pádu komunismu ve východní Evropě, výbuch desítek etno-religiózních konfliktů od Indonésie, přes Afriku až po Latinskou Ameriku na počátku devadesátých let, dozvuk nedávného „arabského jara“ v Sýrii, Libyi i Jemenu. Exoticky znějící milice jako Aš-Šabáb, Boko Haram, Ansar Dine nebo Tálibán ovládají části světa, které pro nás byly donedávna za horizontem, na jeho periferii.

Když se odkudsi z pouště vynořilo cosi, co si říká Islámský stát a rozkládá se to přes půl Sýrie a Iráku, byli jsme překvapení. Když na Ukrajině začali podivně vypadající chlápíci mávat vlajkami a stavět zátarasy, byli z toho mnozí zmatení. A když občas vybuchne teroristická nálož i v donedávna bezpečné části světa, kde bychom to nejméně čekali, a někdo, jehož jednání příliš nerozumíme, se k tomu s hudbou a šavlí v ruce přihlásí v amatérském klipu na internetu, běhá nám mráz po zádech. Jako by se doslova roztrhl pytel s nejrůznějšími radikálními dobrovolnickými ozbrojenými skupinami i osamělými vlky - útočníky, kterým moc nerozumíme...

Ti chlápíci zdaleka nevypadají jako normální vojáci, na jaké jsme byli zvyklí. A nevyklé jsou vlastně i jejich prohlášení, plány a požadavky. Co to mají za podivné uniformy, vousy a způsoby? O co jim vlastně jde? Proč jsou ve svém tažení tak urputní a bezskrupulózní?

Jejich (zlo)činy dávají do pohybu zástupy zoufalých uprchlíků, ale oni se cítí být rytíři v boji za velké spirituální cíle... Jsme svědky válek nového typu.

Kdyby tak bylo možné dozvědět se, co je pohání, co ze svých činů mají, kdyby tak šlo nahlédnout do jejich myšlení...

Když v roce 1989 padl komunismus a ve východní Evropě se začala dít spousta zajímavých a nečekaných věcí, začaly mě zajímat postkomunistické tzv. etnické konflikty. Nejprve jsem jako reportér píšící na volné noze pro nově vzniklé české nezávislé časopisy a posléze jako sociální antropolog začal pracovat ve válečných konfliktech v bývalé Jugoslávii a postsovětském Kavkazu. Tento můj zájem se stal velmi záhy předmětem výzkumu v mé rozsáhlé diplomové práci a poté i v disertaci na britské University College London.

Jen během devadesátých let jsem tak strávil dohromady více než dva roky v předválečném napětí, v samotné válce i za poválečného chaosu v oblastech, do nichž se zahraniční sociální vědci normálně nehrnuli nebo nedostali. V konfliktech, v nichž i místní autoři museli zdroje ke svým analýzám omezit na materiál získaný z médií (např. Čolović 1994a, 1994b, 2002, Žanić 1998), na rozhovory natočené místními asistenty (např. Tiškov 2004) nebo na dění, které bylo výzkumníkovi dostupné v hlavním městě (např. Čale Feldmanová 1993, Senjković 2002). Pracoval jsem ve válce mezi **Srbskem a Chorvatskem** (1992), v **Bosně** (1993, 1994, dvakrát v roce 1996, 1997, 2008) a **Kosovu** (1990, 1992, 1995, 1997, 1999, 2009). Na Kavkaze to pak bylo v **Arménii, Náhorním Karabachu a Ázerbájdžánu** (1989, 1990, 1996), **Čečensku** (1992, 1995, 2009 a mezi čečenskými uprchlíky v Gruzii v roce 2000), v **Jižní Osetii** (1992), **Abcházii** (1990, 1991, 1992, 1996) a **Gruzii** (1990, 1991, 1992, 1996, 1998, 2000).

Kromě toho jsem podobným způsobem bádala a psal též v jiných světových identitních konfliktech této doby, jako například v Afghánistánu (2002), peruánské Amazonii (1993), Indii (1991), mexickém Chiapasu (1997) a tureckém Kurdistanu (1989), což se nakonec při uvažování o globálních kontextech postmoderních tzv. identitních válek ukázalo jako dobrá zkušenost.

I já, stejně jako výše zmíněný válečný zločinec Jelisić a vzorná školačka - dcera spisovatelky Drakulićové, patřím k té klíčové, jak říká Yurchak, (2003, 2006) „poslední sovětské generaci“. I mně se svět na přelomu osmdesátých a devadesátých let po letech komunistické disciplinace zdánlivě ze dne na den doslova rozpadl před očima, aby se otevřel potencialitě něčeho nového, o čemž však nikdo netušil, jak by to mělo vypadat. I pro mě byly při představách o tom, co bude, co by mělo být, důležité spíše sny, obrazy, politické mýty a jejich estetická naléhavost než politologické rozvahy. (Které nikdo moc nečetl a navíc, jak se ukázalo později, které se mnohdy ve svých očekáváních dosti mýlily.) Demokracie a blahobyt jako na Západě? Návrat ke kořenům? Do časů mytické první republiky? K víře předků? Národní stát? Nebo nejlépe snad všechno dohromady?

Ústřední otázkou této studie je samotný začátek války: proč jdou kluci do války. Co tam cítí a prožívají, co z toho vůbec mají? Jak se z „docela vychovaných a sympatických chlapců s milým obličejem“, jakým byl i budoucí válečný zločinec Jelisić, stávají vykonavatelé etnického čištění. A proč všechny ty vzorné školačky, jejich učitelé, policisté a politici místo toho, aby jim v tom bránili, jim ještě tleskají.

Když se zničehonic, bez jakéhokoli doprovodu, jen sám, s batohem na zádech a tak s pěti sedmi dolary na den v kapse, objevuji mezi bojovníky nově vznikajících paramilitárních hnutí či přímo na frontě, je to pro ně nejprve tak trochu, jako bych spadl z nebe... Ze školy umím rusky a rychle se učím srbsky/chorvatsky a pokouším se na výše zmíněné otázky ptát. Rozhodně nechci říct, že bych byl jedním z nich, ale chovají se ke mně hezky. Jsem spíše brán jako host než novinář či antropolog. Berou mě jako vykuleného kluka, kterého zajímá posvátný národ, jeho tradice a historie; jejich starší velitelé pak jaksí otcovsky, jako jakéhosi mladšího brácha. Zažívám s nimi předválečné ozbrojené přehlídky a cvičení, vidím, co se děje na čerstvě vznikajících frontových liniích a občas i na opravdových bojových akcích. Někteří mě berou s sebou domů, představují mne příbuzným, kamarádům. Skrze válečné utrpení jejich rodin a sousedů pak zažívám válku nejen z pohledu vojáků-útočníků, ale také z pohledu obětí. Dostávám se i k vlivné skupině místních národních intelektuálů, „kteří prý mi vše, celou podstatu staletého národního boje nejlépe vysvětlí“, a jako reportér nakonec i ke známým nacionalistickým

politikům a prezidentům. Setkávám se s prezidentem Kosova - Ibrahimem Rugovou, prezidentem Gruzie Eduardem Ševardnadzem, jeho viceprezidentem Džabou Joseliani, prezidentem Abcházie Vladislavem Ardzinbou, jeho velitelem armády a pozdějším dlouholetým abchazským premiérem Sergejem Šambou, prvním velitelem Hlavního štábu Arménské národní armády Vardanem Vardanjarem, vládcem Jižní Osetie Torezem Kulumbegovem, vrchním velitelem vojsk a později prezidentem Čečny Aslanem Maschadovem, čečenským ministrem a mírovým vyjednavatelem Usmanem Imajevem a dalšími.

To, co mě s bojovníky těchto válek spojuje, je společné dětství a vzdělávání v podobných komunismech. Nejen generační vzdorovitý obdiv k západní pop music, džinám a Coca-Cole, ale i režimem pěstovaný romantický étos rezistence, revoluce a partyzánské války s cizáky. Mnoho z kultovních revolučních a zbojnických filmů, na něž se v této knize odvolávám, znám dokonce přímo z komunistické Československé televize svého mládí. Společné obrazy i sny, společná romantická estetika.

I na mě, to musím přiznat, tehdy působila romantická síla jejich magnetismu. Být jako hrdinové těch velkých vyprávění, chuť žít ty obrazy - jít za svým snem. Nakonec snad asi největším přínosem této práce, myslím, bude pokus o překlenutí propasti mezi těmito vyprávěními, obrazy, touto estetikou (jak je ve sledovaných oblastech každý zná z filmů a knih) na jedné straně, a skutečnou válečnou akcí na straně druhé. Snaha o překročení té, tak podstatné, propasti mezi přečtením burčujícího politického pamfletu o národním ohrožení či nacionalistického románu nebo zhlédnutím historického filmu a jejich následováním formou reálné nápodoby a reálného rozhodnutí jít do akce. Bez jejího přemostění by válečná propaganda ztratila smysl a (před)válečná mobilizace byla jen stěží myslitelná.

A tak je má práce orientována spíše na prožívání a zážitky účastníků, aktivistů a později vojáků před výbuchem těchto konfliktů i pak přímo v poli. Na emoce a estetiku, která za nimi stojí a kterou zde zažívají, a v neposlední řadě pak na zážitek performance a dramatu, jehož prostřednictvím novou, a pro ně nezvyklou situaci, uchopují. Neříkám, že pohled, který nabízím, je jediný možný a úplný, netvrdím ani, že to, co již bylo o postkomunistických konfliktech napsáno, neplatí. Neříkám, co je vyzkoumáno a popsáno špatně, ale spíše co je pro realistické pochopení pohnutek a motivací jejich aktérů v těchto dobách jaksi neúplné či co zcela chybí.

Vím, že při práci s naléhavostí emocí, estetiky a politického dramatu je tu jedno nebezpečí, asi nejlépe již popsané na vzniku předválečného vzepětí a národní mobilizace v nacistickém Německu. Když Reichel (2004), Sontagová (1983) a mnozí další píší konkrétně o jeho kulturní politice a estetice, varují před fascinací fašismem nejen, pokud jde o tehdejší jeho aktéry, ale i o samotné jeho výzkumníky. Zachovávat si v každém okamžiku kritický odstup je samozřejmě důležité, ale na druhé straně: pokud emocionální a fascinaci estetikou takových hnutí, jako je nacionalismus či fašismus, nepopíšeme, přijdeme o jednu z klíčových pohnutek jejich aktérů; vylijeme s vaničkou i dítě. V hlavě mi zní slova z úvodu známé studie Christophera Browninga *Obyčejní muži* o německých „obyčejných“ chlapících od rodin ze 101. záložního policejního praporu, kteří se podíleli na hlavní vlně masového zabíjení během nacistického holocaustu v koncentračních táborech v Polsku:

„Je jasné, že psaní takové historie vyžaduje odmítnutí demonizace. Policisté z praporu, který vykonával masakry a deportace, stejně jako daleko menší počet těch, co odmítli, či se tomu vyhnuli, byli lidské bytosti. Je třeba si přiznat, že v té samé situaci, by člověk

mohl být buď vrahem, nebo tím, kdo se tomu vyhnul - oba byli lidskými bytostmi - pokud chci pochopit a vysvětlit chování obou, jak jen to jde nejlépe. Toto poznání v žádném případě neznamena pokus o empatii. To, co nicméně neakceptuji, je staré klišé, že vysvětlit znamená omluvit, pochopit znamená odpustit. Vysvětlit neznamena omluvit; pochopení není odpuštění. Nepokoušet se pochopit pachatele z lidského hlediska by však činilo nemožným nejen tuto studii, ale jakoukoli historii pachatelů holokaustu, jež by šla za rámeček jednorozměrné karikatury.“ (Browning 1992, s. XX-XI)

To, co se v této knize pokouším zachytit, není snaha o zlidšťování primordialistické, šovinistické a maskulinní emoční sentimentality a estetiky postmoderního nacionalismu, ale naopak varování před jejími svody. Když šlo o pocity tak silné, že strhly na svou stranu nejen politické konjunkturalisty, budoucí válečné barony, profitéry, zločince, ale i (dokonce v první řadě!) intelektuály, umělce a především tisíce válečných dobrovolníků - to už přece musela být nějaká síla...

Navíc - a o to je to složitější - do těchto válek vstupují lidé obvykle ne tolik jako předem hotoví zabijáci a masoví vrahové, ale jako obyčejní kluci s „přesvědčivě naivní, klukovskou tváří“, které by i podezřívavá spisovatelka Drakulićová nechala chodit za dcerou. A co víc, vstupují do nich dokonce jako zapálení nadšenci a entuziasté. Mrazí z toho v zádech, ale jak uvidíme, jsou to - alespoň zpočátku - války aktivistů a později válečných dobrovolníků, kteří si zprvu skutečně myslí, že jim „jde o tu správnou národní věc“ a oni „musí být u toho“, protože celá Evropa, celý svět prý „vidí, co se tady děje“.

Napsat práci o postkomunistických válečných konfliktech jaksi zdánlivě zpupně bez ohledu nejen na určitý konkrétní konflikt, ale i na celý region (hezky celý Balkán a Kavkaz dohromady) mě napadlo hned na samém počátku. Když jsem během krátké doby stál již v několikátém separatistickém regionu, na již několikáté demonstraci za svobodu a národní sebeurčení a měl jsem pocit, jako bych slyšel a viděl v jistém smyslu „pořád to samé“. Všechna ta národní hnutí, přes veškeré ty (údajně tolik rozdílné) etnické skupiny, jedinečné tradice, národní minulosti a etno-religiózní symboly, mi připadala v konečném důsledku v tom podstatném stejná: obdobně probíhající demonstrace za tytéž emancipační cíle, podobní lidé (často intelektuálové) v jejich čele. Shodně nadšené zakládání prvních paramilitárních jednotek, jejich předválečné parády i ozbrojené provokace. Podobné spory o hranice i nárok na jejich etnické čištění, analogické snahy o dosažení vlastního národního státu odvolávající se na podobné kořeny státnosti kdysi v minulosti. Byla zde ale i vnitřní analogie: podobné emoce, nadšení a spontaneita „výbuchu“. Podobný pocit extáze a „opojení“ z toho, s čím starým, prohnilým a komunistickým je třeba skoncovat a k čemu národnímu a posvátnému je nezbytné se vrátit, podobný pocit, že něco nového „se líhne“. Podobné sny o národní minulosti i budoucnosti a především obdobná historizující a folklorizující estetika a obdobná snaha o její zpřítomnění formou (revolučního, etnického) „karnevalu“ v ulicích měst.

I tak by se někomu mohl můj materiál shromážděný během jugoslávských a kavkazských postkomunistických konfliktů zdát na první pohled poněkud heterogenní. Jsou to přece tak vzdálené regiony, s tak odlišnou historií a tradicemi, mohl by namítnout regionální specialista - geografický determinista. Při pohledu zblízka však vidíme, že všechny proběhnuvší postkomunistické etnické války od bývalé Jugoslávie přes moldavské Podněsteří až po Kavkaz spojuje historické dědictví neklidné staleté hranice mezi Osmanskou říší a habsburskou monarchií na západě a mezi Osmanskou říší a Ruskem na

východě.¹ Bývala nepokojnou a v čase proměnlivou zónou takzvané „válečné hranice“ - nejistých území i vazalských států, pro niž je tak charakteristická pestrá etno-religiózní mozaika (kdy etnicita je navíc úzce spojena s náboženskou příslušností, a obojí - identita etnická i náboženská - pak může být často formováno vlivem antiimperálního vzdoru). Zónou, kde odlehle a horské oblasti tíhly k určitému autonomismu. A ze všeho řečeného pak vycházelo válečné, paramilitární, zbojnické, hrdinské, ale též patriarchální dědictví, jakož i mnohá další specifika.

Historici již nějaký čas zdůrazňují, že abychom pochopili, co se v jednotlivých úsecích této hranice děje, nesmíme ji studovat rozparcelovanou na její dílčí národní části (odpovídající pozdějším jednotlivým národním státům a jejich „národním dějinám“), ale nahlížet ji - tam, kde to jde - raději jako celek.²

Tento požadavek dává do určité míry smysl i dnes, kdy je velká Osmanská říše a její neklidná expanzivní periferie již sto let mrtva, a sledované oblasti etnických konfliktů spojuje tentokrát nový společný odkaz - odkaz osudu periferních oblastí impéria východoevropského komunismu. Je zde nicméně potřeba mít na zřeteli jedno nebezpečí. Totiž: historičtí deterministé mají často nutkání vidět nedávné postkomunistické „etnické konflikty“ jen jako jakési organické pokračování konfliktů na oné neklidné osmanské hranici, či jejich krvavého „reprízování“ za druhé světové války. A samotní nacionalisté a jejich následovníci pak mluví dokonce o „probuzení“ tradice této staleté „historické nenávisti“. Dominuje představa, že „staletá nenávist se zkrátka probudila“ a „historie se jen opakuje“... Chci ukázat, že tzv. etnické konflikty po pádu komunismu nebyly jen jednoduchým „probuzením“ krvavého odkazu paměti minulosti a tradice. Uvidíme, že šlo spíše o způsob, jak bylo o tuto paměť a tradice v časech komunismu neobvykle pečováno, než o tradice samotné. A také, jak se poté - po pádu komunismu - s nimi v nově otevřeném postkomunistickém kontextu a postmoderním ideologickém klimatu pracovalo. Chci ukázat, že tyto konflikty byly do značné míry spíše projevy svého času, než místa. Času sklonku jedné éry a hledání tvaru té nové. Neklidné doby hledání, o níž budu mluvit jako o času postkomunistické extáze.

(foto autor)

Proč jdou chlapi do války?

A proč jim ti, kteří by měli mít rozum, ještě tleskají?

Když jsem na podzim roku 2000 po pár letech opět v poválečné Gruzii, mám pocit, že je něco jinak. Atmosféra slávy postkomunistických národních hnutí a konfliktů z počátku devadesátých let je jako starý usazený cigaretový kouř. Stále jaksi visí ve vzduchu, občas jej ucítíte z nějaké věci či situace docela silně, ale prakticky už je pryč...

Navštěvuji bývalého vůdce gruzínských paravojenských struktur, viceprezidenta, válečného barona a spisovatele profesora Džabu Joselianiho³ a tiše zírám. Na stole rozevřený gruzínský překlad zenových mistrů, za okny se ze vzdálené ulice ozývá místo střelby monotónní zvuk proudů spěchajících aut a před domem je slyšet hrající si děti, ve ztlumené televizi běží zprávy, prý plně „malicherností, politických drbů a reklam“. Etnické války v Abcházii i Jižní Osetii, čas plných náměstí a politických pučů, devadesátá léta, čas extáze: to všechno je pryč! Právě se vrátil po třech letech z vězení, kam ho ve snaze o normalizaci poměrů uvrhl jeho bývalý politický spojenec prezident Ševardnadze, a nemůže věřit svým očím, jak se to za tu chvilku všechno změnilo: „Kam zmizel všechn ten národní entuziasmus? Kde je ta atmosféra, ten duch toho všeho?“ stěžuje si.

I on sám jako by dnes už nikoho nezajímal. Už i kdysi věrní, mladí obdivovatelé z jeho bojůvek Mchedrioni,⁴ když si k němu občas od byznysu synovsky odskočí trochu zavzpomínat a na kus řeči, jej pokládají spíš jen za upovídáného staříka žijícího ve vzpomínkách. Pamatuji si na svou poslední návštěvu na počátku války v Abcházii v létě 1992, když byl jako viceprezident na vrcholu moci. Tehdy potřeboval větší ochranu než sám prezident a čelil řadě atentátů. Teď, pár let nato, tady sedí sám ve svém bytě v činžáku, bez jediného bodyguarda. Nikdo se jej ani nepokouší zabít, protože už to nemá smysl; už je to pryč.

„Často mě teď, když se probudím uprostřed noci, přepadne myšlenka na to, kam to všechno zmizelo, všechna ta atmosféra. Proč stovky mých věrných, co za mnou šly tady i v Abcházii, musely zemřít? Kdeže stovky: pro co musely umřít dva tisíce Gruzinců? Kde je sakra všechn ten entuziasmus, kde jsou ty národní *hodnoty*, pro které jsme se obětovali! No, ptám se, kam to všecko zmizelo?! Případá mi, jako by dnes lidi zajímaly už jen ty peníze a konzum,“ rozčiluje se posmutněle nad úpadkem národního vzepětí bývalý vůdce davů.

Ten čas extáze, sklonek osmdesátých a celá devadesátá léta, je pryč. Už ani ti, co stáli v centru jeho dění, organizátoři demonstrací, aktivisté národních hnutí nebo váleční dobrovolníci, si pomalu nevzpomínají, jaké to bylo. Je to jako pokoušet se vzpomenout si, proč že byl vlastně člověk kdysi zamilovaný. A onen moment, zdá se, proklouzl jako voda mezi prsty i sociálním vědcům a historikům.

Ten „duch“, ta „atmosféra“, jež se tak těžko definuje a na niž - na rozdíl od svých obětí s nostalgií - vzpomíná náš válečný baron na penzi, zachvátil na přelomu osmdesátých a devadesátých let zdánlivě nečekaně řadu míst východní Evropy.

Už rok po oficiálním vyhlášení Gorbačovovy perestrojky v roce 1988 se začne, po pogromu na Armény v ázerbájdžánském Sumgajtu,⁵ pomalu rozhořvat arménsko-ázerbájdžánský konflikt v pohraničním Náhorním Karabachu. V létě 1989 se poprvé krátce

Tušíme, že velké události své doby spolu nějak souvisejí, ale jak? Když pád Leninova impéria otřese celým světem, slyšíme o celosvětových „tektonických otřesech“, ale i globální „atmosféře doby“ nebo světovém „politickém klimatu“. Cílem této knihy je mimo jiné mluvit o lokálních nacionalismech konce tisíciletí jako o produktech své doby, nikoli jen lokálních tradic svého (národního) prostoru. (Dušan Petričić, *NIN* 30. 8. 1991, 5)

střílí v Abcházii;⁶ ve Ferganském údolí v Uzbekistánu proběhne pogrom na meschetské Turky. Když se v roce 1991 rozpadá Sovětský svaz, bojuje se už i v gruzínské Jižní Osetii a první ozbrojené skupiny slaví střelbou do vzduchu odtržení Čečenska. Rok nato se pak naplno válčí v Abcházii, k čemuž se přidá ještě krátký konflikt pro změnu v Osetii severní,⁷ válka v moldavském Podněstří a počínající občanská válka v Tádžikistánu.

Časově paralelně se rozbíhá konflikt v kolabující Jugoslávii: po eskalaci v Kosovu v roce 1989 začne v červnu 1991 kratičká desetidenní válka ve Slovinsku, hned vzápětí delší v Chorvatsku a následujícího roku ještě další v Bosně. Mezi tím situace krok za krokem směřuje k válce v Kosovu a Makedonii...

Šíří se *to* kolabujícím impériem komunismu, tedy spíše po jeho jihovýchodní hranici, „jako požár v suchém lese“, jak říkají místní novináři. A jako by *to* bylo najednou všude. Je *to* jako „časovaná bomba“. Na obrázku slavného chorvatského karikaturisty Marušiče z onoho prvního jugoslávského válečného roku 1991 říká pilot letící nad Jugoslávií, jejíž střed se proměnil v obrovský pustý kráter zaplněný vodou: „Kdo by to byl řekl, že pád Berlínské zdi vyvolá takové tektonické posuny, co z kdysi úzké a křivolaké (řeky) Driny udělají obří, široké, mrtvé jezero.“⁸

Pád komunismu, ta doba velkých snů a očekávání, v sobě skrývá velkou tektonickou sílu.

Když se dnes po letech, po té dekádě válek, krveprolití a zmaru díváme zpět a vidíme v zeleni trosky vypálených vesnic a všechny ty slabé nově vzniklé státy a státečky dodnes mnohdy trpící zničenou infrastrukturou a zkorumpovanou administrativou, není zrovna lehké pokládat otázky po spontánních vnitřních tektonických silách toho otřesu. Proč to celé začalo: proč jdou chlapi do války? Proč ti, co mají tu moc, jim v tom nebrání, a ti, od nichž bychom čekali, že budou mít rozum, jim u toho ještě tleskají? Odkud se bere všechno to později nevídané počáteční nadšení a spontaneita a dobrovolnost, o nichž dnes mnozí raději mlčí; proč někteří mluví dokonce o „varu před výbuchem“, „masovém opojení“ a velké „kolektivní extázi“? Odkud se, prý tak najednou, zdánlivě přes noc, všechny ty staronové identity, křivdy a etničtí nepřátelé vynořili?

Jaká síla to vystřeluje naše chlapce na frontu?

„V národní komisi (vyšetřující teroristické útoky na USA) jsme si položili několikrát zásadní otázku: Jak (Bin Ládín) přesvědčil devatenáct lidí k tomu, že 11. září spáchali sebevraždu náletem do World Trade Center? Nikdy jsme vlastně nenašli uspokojivou odpověď. Zničili dobrovolně své mladé životy, aby nás zasáhli. To je přece zarážející. Odpověď zatím nemáme.“

LEE HAMILTON,⁹ KONGRESMAN A MÍSTOPŘEDSEDA KOMISE¹⁰

Proč to celé začalo? Proč jdou chlapi do války?

Pro antropologa není nic snadnějšího - od toho je přece antropologem - než jít do terénu a zeptat se jich samotných, to je nasnadě. Těch, kteří stáli u zrodu toho všeho, kteří vše organizovali. Těch, kteří nakonec šli sami v té první, ještě značně spontánní vlně do války, i těch, co jim u toho tleskali.

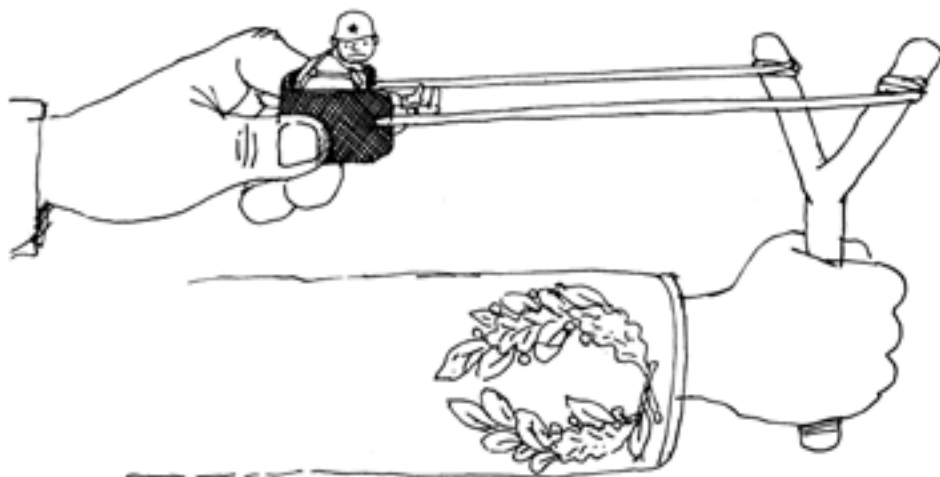
Šel jsem tedy s batohem na zádech a zápisníčkem v ruce po válečných frontách i v jejich týlu a ptal jsem se, ptal, ale není to tak jednoduché, jak by se mohlo zdát. Ze začátku jsem byl zklamaný. Dozvěděl jsem se mnohdy jen fráze o „obraně vlasti“, „národním ohrožení“, o „etnickém nepříteli“ čekajícím na svou „historickou šanci“. O tom, že zatímco *my* jsme léta „spali“, *on* již dlouho kul své pikle. Slyšel jsem také, že hlas vlasti volá do zbraní a „historie se přece jen opakuje“. Nanejvýš ještě byla řeč o „hrdinství skládaném na oltář národa“...

Není přece lehké vysvětlit své pohnutky a osobní motivaci. (Zkuste mi třeba tady a teď podrobně vysvětlit, proč jste začali dělat to, co děláte, čím se živíte...) A už vůbec není lehké vysvětlit, jak se člověk stal součástí historických událostí a procesů, které ani sám nezačal, ani nevymyslel: které jej přesahují. Jejichž počátek ani všechny globální vlivy člověk při nejlepší vůli, i při nejlepší politickém rozhledu, nedohlédne. Vždyť *my* ani netušíme, kde se počátek všeho toho válečného běsnění nachází! Začínají války ve chvíli, kdy se začne střílet? Nebo už předtím, když se začne chrastit zbraněmi? Anebo ještě dřív, když se začne ve jménu národního ohrožení demonstrovat? Nebo snad už tehdy hluboko v osmdesátých letech, kdy se komunismus i jeho slavná federace začaly rozpadat? Nebo snad dokonce ještě dříve, kdy tekla krev jen na papíře - na stránkách nacionalistických románů či v kině při projekcích historických filmů?

Co nás k čertu žene do všech těch dramatických událostí, které převrátí svět čerstvých postkomunistických naději vzhůru nohama? Tato otázka vrtá hlavou nejen

Jaká to síla natáhne naše aktéry jak autíčko na klíček, takže se sami řítí do politických událostí, jež převrátí svět vzhůru nohama? A jaká síla to zase nepustí egoistu (výše) jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech „v míru pracovat“? (Albin Rogelj a Milan Maver, *NIN* 23. 10. 1988, 20)

„Kdopak to, copak to vystřeluje naše chlapce na frontu?“ ptá se srbský karikaturista Dušan Petričić. (NIN 5. 7. 1991, 5)

politickým komentátorům v médiích i po hospodách, ale i karikaturistům největších jugoslávských politických týdeníků, jež nyní v čase rozpadu Jugoslávie zažívají velký boom.

Jaká to extatická síla natáhne našeho demonstranta v srbské národní čapce s transparentem v ruce jako autíčko na klíček, aby jej hnala do dalších a dalších nacionalistických demonstrací?!¹¹ A jaká síla nepustí „egoistu“ - pro změnu v čapce slovinské, z vítězné karikatury v srbských Nedělních informativních novinách NIN - jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech?¹² „Pustíte mě v míru pracovat,“ křičí nápis na jeho transparentu.

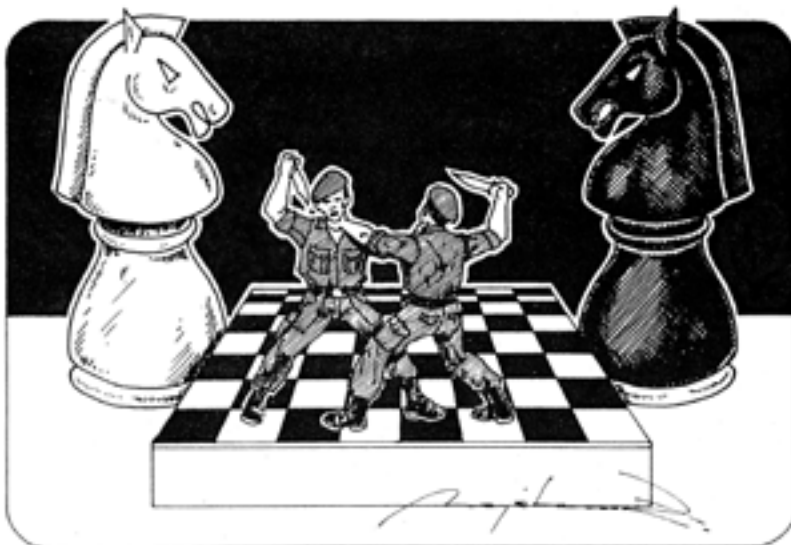
A vůbec: jaká dravá síla uvádí do pohybu, jako vlčka nebo extatickou káču, celou tu davovou extázi předválečných let, ptá se ilustrace k článku o krizi post-titovské Jugoslávie v chorvatském týdeníku *Danas*.¹³ Jaké faktory v pozadí ženou (za spontánní mobilizace) davy Gruzínců do války v Abcházii a mění je na homogenní krvelačnou masu?¹⁴ A nakonec, když to již vypukne: jaká síla téměř „jako z praku“ metá naše chlapce v uniformách na frontu?¹⁵ Ona nevyslovená otázka je stále stejná: *kdo* nebo *co* je hybatelem všech těch předválečných a válečných masových událostí?

Jak ukážu v desáté až čtrnácté kapitole, otázka po motivacích a původu energie, s níž se do všech těch bouřlivých událostí vrháme, bude o to důležitější a komplikovanější, že události, jež povedou do válečné

Jaká to síla mele demonstrující gruzínské masy v krvelačné červy pospíchající do války v separatistické Abcházii? (Š in: Šarija a kol. 1993)¹⁶

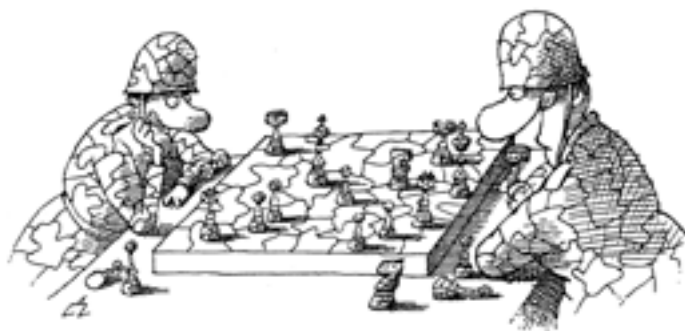
A nejsme jen figurkami na něčí velké mocenské šachovnici? Není to všechno jak velká hra těch vzadu za oponou, má podezření nejen karikaturista Zoran Majstrovíć, ale i předválečné teorie spiknutí ve třinácté kapitole. (Intervju 26. 6. 1992, 39)

vřavy, budou mnohdy do značné míry založeny na masové spontaneitě a dobrovolnosti. Na principu masové mobilizace budou stát počáteční obrovské nacionalistické demonstrace. Na principu extatické spontaneity se budou dokonce mnohdy formovat i rodící se dobrovolné patriotické organizační struktury, bez pevného vedení a hierarchie. A nakonec, jak uvidíme v kapitole nazvané „Pocit, že to ‚běží tak nějak samo‘. Jak se z davu rodí organizace“, na týchž základech budou vznikat i první paramilitární jednotky, jež budou hrát tak důležitou roli v rozdmýchání počáteční vlny násilí v kavkazských i jugoslávských „etnických“ konfliktech. Všechna ta divoká a narychlo vzniklá uskupení s nejasným či spíše jen charismatickým velením a organizačními strukturami.

Čím spontánněji mobilizační proces poběží, o to palčivější bude nezodpovězená otázka po jejich pohnutkách a motivacích. O to bude zároveň silnější pocit kocoviny, když toto dobrovolné počáteční nadšení u některých rychle přejde a nám všem ostatním zůstane jen chaos, rozvrat, strach, hroby obětí, oči pro pláč a otazníky, kdo za to všechno vlastně může. A o to pak také bude větší prostor pro odpovědi zformované za pomoci konspiračních teorií, nahrazujících naše vlastní pohnutky a motivační energii jakýmsi tajemným spiknutím a mocným hybatelem v pozadí.

„Ty velké spektakly demonstrací na náměstích, jimiž to začalo, byly jen jedno chytře sehrané divadlo pro veřejnost!“ - všichni jsme byli „jen loutkami v něčích rukou!“, budou nad masovou spontaneitou předválečných masových demonstrací národa hořkovat lidé v již zmíněné kapitole o pocitu, že to „běží tak nějak samo“. Jak se z davu rodí organizace“. Jsme v té velké politické hře prostě jen něčími figurkami na šachovnici: konflikt v Kosovu je „pouhou“ velkou šachovou partií, kde srbskými a albánskými čepicemi „táhnou“ *ti* v pozadí, sděluje vědoucně karikatura v srbském týdeníku *NIN*, aniž by ona či text, který ji doprovází, prozradily, kteří *ti* to byli.¹⁷ A celá spontaneita tehdejší války v Chorvatsku je prý zase jen velkou šachovou partií generálů v pozadí, jak říká jiný srbský kreslíř.¹⁸ A „válka proti nám Srbům v Bosně“ je zase jen jednou velkou šachovou hrou velmocí, mezinárodního společenství a islámských zemí, v níž tito všichni „tahají“ zpoza opony za nitky ve prospěch bosenských Muslimů a Chorvatů.¹⁹

Vždyť naši chlapi na bojišti,
my všichni, jsme jen pěšáky na
šachovnicích válečných stra-
tégů, hlasitě si povzdechne
srbský karikaturista Dušan
Petričić. (NIN 6. 12. 1991, 5)

Je to všechno zkrátka prý jen velký *velmocenský zápas: geopolitika*. Existují prý glo-
bální síly v pozadí, jimž stačí jen stisknout knoflík a - bez ohledu na místní pravidla
zápasu - kus celé naší slavné lokální šachové partie vyletí do povětří i s námi figurkami
a celou šachovnicí; a nic s tím nenaděláš, křičí srbský karikaturista.²⁰

Jaképak zájmy velmocí! Peníze: peníze, peníze, peníze! Za ozbrojeným konfliktem,
k němuž se schyluje, jsou, jak už to tak chodí, jen peníze, říká obrázek samopalů, jejichž
střelivem jsou místo zásobníků s náboji svazky bankovek.²¹

Žádné temné síly v pozadí, to my všichni jsme sypali zavátou cestičku do války nejen solí, ale přímo
luxusními slanečky! (Joško Marušić in: Vukotić 1999)²⁴

Snad jediný z karikaturistů, kdo má nakonec chuť se tomuto konspiračnímu trendu postavit a klást (si) nepříjemné otázky, je známý chorvatský kreslíř Joško Marušić. Cestu válce neumetl *kdosi* tajemný v pozadí, ale to my sami jsme sypali armádám pochodujícím do války cestičku ve sněhu nejen solí, ale dokonce přímo luxusními slanečky - ančovičkami.²² A na dalším jeho obrázku *Smutný podzim našeho* (federálního bratrství a) *jednoty*, pak stojí naši chlapi v uniformách s plachtou pod stromem a snaží se co nejrychleji setřást i ten poslední lístek, aby ten podzim naši jugoslávské vzájemnosti už konečně přišel.²³ Žádné temné síly v pozadí: to my sami jsme byli nadměru iniciativní - a nedočkaví.

Víme, proč vznikají válečné konflikty?

Proč jdou lidé do války...? Jak jsem říkal již na počátku, když jsem šel mezi ně a ptal se na to takto hezky napřímo, moc jsem se toho nedozvěděl... Zkusme se tedy nyní podívat pod pokličku různým sociálně-vědeckým teoriím vzniku válek a ozbrojených konfliktů vůbec, možná pak budeme moudřejší...

Existuje jich celá řada a snad ještě více je hledisek, podle nichž lze tyto teorie různě třídit. My se však záměrně podíváme na několik těch hlavních, které jsou vůči sobě co nejkontrastnější z hlediska klíčové otázky, kterou nejen sobě pokládají naši karikaturisté: jaké síly pudí „naše chlapce“ na frontu.

Nezbývá nám, než při cestě za odpověďmi vědy na tuto otázku zde tak trochu míchat dohromady teorie válek s teoriemi jiných ozbrojených konfliktů a revolucí, protože jak uvidíme dále, právě mizení této hranice je pro současné postmoderní válečné konflikty tak typické. Tváří v tvář té záplavě různých teoretických pohledů i jejich partikularistické sebejistotě se pak nelze vyhnout selektivnosti, glosování (a občas ani ironii).

Do relativně nedávné doby se vznášel nad teoriemi války přísný přízrak pruského teoretika generálmajora Carla von Clausewitze (1780-1831) ovládajícího vojenské akademie i myšlení. V jeho celoživotním, nedokončeném a na svou dobu skutečně fenomenálním díle, v knize *O válce* z počátku devatenáctého století, čerpajícím étos z osvícenské racionality a technologičnosti, zaznívá poprvé slavný výrok, že „válka je pouhé pokračování politiky jinými prostředky (...) ne pouze politický akt, ale též reálný politický nástroj, pokračování politického obchodu, uskutečňování téhož jinými prostředky“ (Clausewitz 1997, 22)

Clausewitz je osvícenský racionalista a rád zbaví válečné běsy nejen temnoty obav, ale i aureoly vítězství, hrdinství a jiných velkých emocí. Do jeho válek vstupují nikoli lidské bytosti, ale válčící strany - celé státy. Válku vyhlásují na základě přísně racionálního rozhodnutí „ti nahoře“, tedy centralizované státní elity. A „ti dole“ ve zbrani do toho nemají co mluvit, snad jen tím, že správně poslouchají a pochodují, jak se má, to jest hezky v řadách. Pokud do věci podle von Clausewitze vůbec vstupují, tak údajně nanejvýš pouze svou „bojovou morálkou“. Její důležitost sice autor stále zdůrazňuje a odvolává se na ni, nakonec jsou jí však v celém díle věnovány jen dvě strany: „Morální síly jsou jedním z nejdůležitějších subjektů války. (...) Usměrnují, řídí celou masu sil sjednocující se s ní jakoby v jediný proud, poněvadž toto je morální síla sama o sobě.“ (Clausewitz 1997, 150) Ale když má říct, kde že se tyto „morální síly“ berou, začne být do té doby věcný generál však ještě více tajemně metaforický: „Zároveň je třeba vidět, že spíše než cvičná předvádění, krizová cvičení a nastudovaná vědecká pojednání jsou

to pocity, celkové dojmy a jednotlivé blikající jiskřičky pravdy, které vytváří zárodky vědění oplodňující (vojákovu) mysl.“ (Clausewitz 1997, 151-2)

S mírným zjednodušením lze říct, že Clausewitzův racionalistický duch, pojetí válčení i masový aktér-pěšák v rukou elit, k jejichž kritice se v kapitole „Motivace aktérů v postmoderních válkách“ již záhy vrátíme, „vydržel“ coby interpretační rámec válek celé následující století, v jistém smyslu a v jistých vojensko-politických kruzích vlastně až do konce studené války... Také mnohé geopolitické teorie jako by pak do jisté míry jen předjímalý tytéž, ač explicitně nevyslovené, rádo by racionalistické předpoklady. Kupříkladu vlivná *realistická teorie* (realist theory) vidí mezinárodní scénu jako jakýsi hobbesiánský pravěký „přirozený stav“, kde „člověk člověku je vlkem“ a „všichni jsou ve válce proti všem“²⁵ a v jehož anarchii si aktéři - v našem případě tedy státy nebo spíše *mocnosti* - musí pečlivě pohlídat, zajistit či přímo vydobýt své vlastní zájmy. Nejznámější z nich - *teorie mocenské rovnováhy* (balance of power theory; Morgenthau 1967) - pak říká, že nejlíp se řečených vlastních zájmů dosáhne vojensko-mocenskou rovnováhou. *Teorie hegemonické stability* (hegemonic stability theory; Gilpin 1981) se pak snaží být ještě „realističtější“ a oponuje, že stabilnější je naopak nerovnoměrné rozdělení moci, zatímco rovnováha vede jen ke konfliktu atd.

Žádné veřejné mínění, žádný hlas aktérů zespoda, žádná vůle těch, kdo jdou bojovat... O vzniku války prý rozhodují jako o racionálním „pokračování své politiky jinými prostředky“ stále pouze národní elity stojící v čele - v souladu s principem teorie racionální volby, racionálního jednání. Až to člověku zvenčí připadá, jako by vládce, ve snaze o maximalizaci svého vlastního mocenského zisku, chodil s košíčkem po samoobsluze a racionálně se rozhodoval, jestli pro něj osobně bude výhodnější nakoupit svým svěřencům nekvalitní mír ve slevě, nebo drahou válku - jako by celou věc viděly studie typu Buena de Mesquity (1992) či Buena de Mesquity a Lalmana (1992).

Ale s racionalitou vůdců v čele to nemusí být vždycky tak snadné, jak by se mohlo zdát, varují zase jiní autoři. Vždyť třeba Napoleon, Hitler, Stalin i mnozí další byli prý vlastně lidé mentálně nemocní a tomu odpovídala míra „racionálnosti“ jejich rozhodnutí (viz např. Neumayr, 1995). „Pokračování politiky jinými prostředky“ v jejich podání by bylo tedy spíše jen výplodem jejich chorých eg. (Až to v těch, na které zbyla jen role mas vedených do šílenství války, může vyvolávat úlevný pocit, že celé to choré počínání šlo přece jaksi seshora a my - obyčejní lidé - jsme se zase jen nechali zmanipulovat: my

Ne my, to velcí hráči tam nahoře prý rozhodují o tom, kdy a kde to vybuchne! (Dušan Petričić, *NIN* 14. 12. 1990, 5)